بنەماکانی دەستوری هاوچەرخ لەسەردەمی شۆڕشی فەڕەنسی و کاریگەری

لەسەر دەستوری وڵاتان (دەستوری هەرێمی کوردستان بەنموونە)

م.ی دارەوان عبدالقادر احمد
بەشی مێژوو

سەرەتایەک لەسەر شۆڕشی فەڕەنسی

شۆرشی فەڕەنسی یەکێکە لە ڕووداوە گەورە مێژوویەکان کە لەلایەن گەلی فەڕەنساوە بەرپاکرا بەمەبەستی کۆتایهێنان بە دەسەڵاتداریەتی خۆسەپێنانەی ئەوساو لە خاڵی وەرچەرخان لە ئازادی مرۆڤ دادەنرێت, ئەم شۆرشە لە ساڵی ۱۷۸۹ لە فەڕەنسا سەری هەڵدا، سەبارەت بە هۆکارەکانی سەرهەڵدانی ئەم شۆرشە کە زۆربەی لایەنەکانی ژیانی گرتەوە و بەچەندین قۆناغ دا تێپەری و تا سەرکەوتنی کۆمەڵە فاکتەرێکی گرینك لە پشت سەرهەڵدانیدا بوون (اباطة، ۱۹۹۸: ۲٥٥).

هۆكاری سیاسی: ئەم هۆكارە خۆی لەوەدا دەبینێتەوە كە فەرەنسا لەم كاتەدا وەك زۆرێك لە وڵاتانی تر خاوەن سیستەمی سیاسی (پاشایەتی) بوو كە بنەمای ئەم سیستەمە سیاسیە خۆی لەوەدا دەبینێتەوە كە (پاشا) سەرچاوەی سەرەكی سەرجەم یاسا و بڕیار و دەسەڵاتەكان بوو لە فەڕەنسا و دارێژەری سەرجەم بنەما یاساییەكان بوو لە وڵات كە مەبەستی سەرەكی لێی پارێزگاری كردن بوو لە خۆی و دەوروبەرەكەی لەسەر حیسابی تاك بە تاكی كۆمەڵگای فەڕەنسی بە پشتیوانی پیاوانی ئاینی (پاشا) وەك تاكە سەرچاوەی (دەسەڵات)و پیرۆزی دادەنرا لە فەرەنسا. (ابو علیه، ٢٠٠٤: ١٣٦).

یەکێکی تر لە هۆکارەکان، هۆکاری کۆمەڵایەتی بوو کە بنەمایەکی سەرەکی بوو بۆ نادادی کۆمەڵایەتی, لەم کاتەدا کۆمەڵگای فەڕەنسی دابەش ببووە سەر چەندین چینی کۆمەڵایەتی کە ئەم دابەشکایە چینایەتیە پەیوەست بوو بە دەسەڵات و ئمتیازاتی هەر چینێکەوە, چینی یەکەم بریتی بوو لە پاشاو خانەوادەکان کە سەرچاوەی دەسەڵات و پیرۆزی و ماف و ئیمتیازاتی هەرە زۆری وڵات بوون و بەشی زۆری فەڕەنسا لە ژێر خاوەنداریەتی ئەواندا بوو چینی دووەم لە پیاوانی ئاینی پێك دەهات کە ئەم چینە خاوەن هەموو مافێك بوون بێ ئەوەی هیچ ئەرکێکیان هەبێت جگە لە پشتگیری (پاشا)و پیرۆز کردنی . لە ناو ئەم چینەشدا دابەشکاری هەبوو بە شێوازێك جیاوازی هەبوو لە نێوان پیاوانی ئاینی گەورەو پیاوانی ئاینی بچووك کە ئەمەش ئەوەی دەردەخست کە بە پێی نزیکی لە (پاشا)وا پایەی پیاوی ئاینی زیاتر دەبوو, وەك ئەوەی چەند لە (پاشا) نزیك بووبان زەوی زیاتریان پێدەدراو خەڵکی زۆرتر لە جوتیار و هەژاران لە ژێر دەستیان کاریان دەکرد (لوبون، ٢٠١٢: ١٣٦).

چینی سێیەم بریتی بوون لە دانیشتوانی کۆشکی پاشایەتی و سیاسەتمەداران کە ئەوانیش دابەش ببوونە سەر دوو چین ئەو سیاسەتمەدارانەی لە کۆشك دەسەڵاتداربوون خاوەن مافێکی یەکجار زۆر و دەسەڵاتێکە بەهێز بوون دەیان توانی بە ئاسانی پێگە گرینگەکانی وڵات پڕ بکەنەوە کاریگەری زۆریان لەسەر دەسەڵات هەبوو بەشێکی تر دەسەڵاتدارانی دەرەوەی کۆشك و ناوچەکان بوون کە ئەمانە خاوەن مافێکی کەمتر بوون و زیاتر پابەندی دەسەڵاتدارانی ناو کۆشك بوون و کاریگەریان لەسەر زەوی کشتوکالی و باج کۆکردنەوە هەبوو، هەموو ئەو چینانە ٢% کۆمەڵگای فەڕەنسایان پێك دەهێنا (عمران، ٢٠١٦: ٣٦).

چینی چوارەم, بە چینی گشتی ناسرابوون ٩٨% پێکهاتەی کۆمەڵایەتی گەلی فەڕەنسایان پێك دەهێنا, ئەو چینەش دابەش ببوونە سەر سێ بەش بەشی یەکەم بورجوازی بوون کە زیاتر خەڵکی دیار و بازرگان و خاوەن بانك و دکتۆر و خاوەن پیشەسازییەکان بوون, ئەمانە بەڕێژەی ٤% لە کۆمەڵگای فەڕەنسی بەشداربوون و کاریگەری کەمیان هەبوو لەسەر بازار و سیاسەتدا, دوای ئەم چینە چینی پرۆلیتاریا بوون کە ئەم چینە بەهۆی بەرەو پێشچوونی کۆمەڵگاو کرانەوەو کە بەچینی رووناکبیرو فەیلەسوف و خەڵکی تێگەیشتوو بوو هەلیان بۆ رەخسابوو تا برەو بە خوێندەواری بدەن,چینی خوارەوە کە زۆرینەی خەڵکی فەڕەنسایان پێك دەهێنا چینی کرێکاران و جوتیاران بوون کە بە چینی ژێری ژێرەوەی کۆمەڵگای فەڕەنسی دادەنران و بەردەوام زوڵم و ستەمیان لێدەکرا دەچەوسێنرانەوەو باجی زیاتریان دەخرایە سەر سەرو تەنانەت تا ڕادەی کولە مەرگی و بێ بوونی هیچ مافێك و ئیمتیازاتێك و کاری بەزۆرە ملێیان پێدەکرا ڕووبەڕووی سوکایەتی زۆر دەبوونەوە مافی بەشداریکردنیان نەبوو لە هیچ پێگەو پایەکی دەوڵەتدا، درووستبونی ئەو چینایەتیەو نادادی لە دابەشکاریان سەرچاوەی سەرەکی بوو لە دروستبوونی شۆرش و هەولدان بۆ ڕزگاربوون لەو ستەمە گەورەیە(نوار، ١٩٩٧، ١٨٠).

یەکێکی تر لە هۆکارەکان هۆکاری هۆکاری ئابووری بوو کە بە هۆکارێکی گرینگی سەرهەڵدانی ئەم شۆرشە دادەنرێت,ئەویش خۆی لەوەدا دەبینێتەوە کە بەهۆی زیادەرۆیی کردن لەبەهەدەردانی پارەی وڵات لەلایەن پاشاو خانەوادەکەی(فیشەر، ٢٠٠٩: ١١)، و بە تاڵکردنی خەزێنەی دەوڵەت ە خەرج کردنی پارەیەکی زۆر لە سوپاو بە تایبەتی دوای جەنگی سەربەخۆی ئەمریکا کە پارەیەکی زۆر وەك هاوکاری سوپای داگیرکەرەکان بە هەدەردرا بێ ئەوەی هیچ ئەنجامێکی هەبێت بۆ ماوەی پێنج ساڵ بەردەوام بوو, هەروەها ئەم هەموو بە هەدەردانەی خانەوادەی پاشا لە کۆشك و خۆشگوزەرانەکانیان بە هەدەردانیان داو سەپاندنی سیاسەتی زیادکردنی باج بەسەر زەوی و جوتیاران و کەل و پەلەکان و گرانبوونی نرخی کاڵاکان هۆکاری گەورەبوون کە گەلی فەڕەنسی ڕووبەڕووی قیرانی ئابووری هەژاری توند ببنەوە کە بە ڕادەیەك بوو برسیەتی سەرجەم وڵاتی گرتەوە و تا ڕادەی لە ناو چوون, ئەم بارودۆخەش کاتێك بە تەواوی دیارکەوت کە شارەزایانی ئابووری ئەوسای فەڕەنسا شکستیان هێنا لە چاکسازی و ڕێگرتن لە بەکارهێنانی داهات لە بەرژەوەندی تاکەکەسی,بۆ هاوکاری سەرەکی بێزاری چینی گشتی کە چینی هەژاران بوو بەڵام دەسەڵاتدارانی ئەوسا بێ گوێدانە ئەو بارودۆخە نا هەموارە بە گاڵتەوە باسی خراپی باری ئابووری وڵاتیان دەکرد و بێ ئاگابوون لە بارودۆخی گەلی فەڕەنسی بە ڕادەیەك کاتێك خەڵك خۆنیشاندان دەکەن لە بەردەم کۆشکی پاشایی داوای نان دەکەن وەك گوزارشتێك بێ نەبوونی و برسیەتی و هەژاری (شاژن ماری ئەنتوانێت) لی وەڵامدا پێیان دەڵێت با ((بسکیت)) بخۆن، ئەمە هۆکاری سەرەکی بێ ئاگایی دەسەڵاتداران و فەرمانڕەوایانی ئەوسا دەردەخات لە ژیانی خەڵك و وێناکردن و دونیا بینیان بۆ ژیان لە دوو ڕوانگەی جیاوە کە وای کرد گەلی فەڕەنسی چیتر قبوڵی ئەم زوڵم و ستەمە نەکات (حاطوم، ١٩٨٥: ٣٠٠).

گرینگترین هۆکار له سەرچاوەی سەرەکی درووستبوون و سەرهەڵدانی شۆرش فەرەنسی بریتییە له هۆکاری رۆشنبیری و خۆی له بونی چەندین بیرمەند و یاساناس و خەڵکی رۆشنبیردا دەبینێتەوە کە وەك هۆکاری سەرەکی هۆشیاری گەلی فەرەنسی و کۆتایهێنان بە سیستەمی نادادی سەیر دەکرێت, بوونی چەندین بزوتنەوەی فکری و جوڵانەوەی رۆشنبیری و چەندین روناکبیر و بیرمەند کە بەنوسینەکانیان بەردەوام داکۆکیان له مافەکانی گەل و خستنە رووی ئازادیەکانی تاك و کۆتایهێنان بە ستەم دەکردەوە کاریگەری سەرەکی هەبوو له سەر سەرهەڵدانی شۆرش له فەرەنسا و وریاکردنەوەی خەڵك و دانای رێنوێنی بۆ تاك له گرینگترین ئەو کەسایەتیانەش کە کاریگەری گەورەیان هەبوو له ئاراستەکردنی خەڵك و گەلی فەرەنسی بۆ شۆرش بریتین له (مونتسکییە و فۆلتێروجان جاك رۆسۆ) کە هۆکاری سەرەکی بوون دوای شۆرش خوێندنی بە زۆری سەرەتایی و بە خۆرایی و تەنانەت دروستبونی زانکۆکان و گرینگی دان بە خوێندنی مێژوو زمانەکان شوێنەوارو بەرەوپێش چوونی خوێندنی فکری بدرێت (عوض، ٢٠١٥، ٦٨).

ڕاستە سەرجەم هۆکارەکان هەریەکەیان بە پێی بەهێزی و لاوازی خۆی کاریگەریان بە سەرئەم ڕووداوە گەورەیە هەبووە, بەڵام هۆکاری ڕۆشنبیری و ئەم نوسینە زۆر ودەگمەنانەی ئەم هەموو بیرمەندە گەورەیە کاریگەری یەکجارزۆری هەبووە لەسەر ئاراستە کردنی گەلی فەڕەنسی و دروستکردنی ئارەزووی شۆرش لایان بەرامبەر بەدەستهێنانی مافەکانیان و ئەو نوسینە زۆرانەی لەسەر ئازادی و یەکسان و یاسای دادگەرایی کە هۆکاری بنەرەتی و سەرەکی بوون لەسەر هەڵدانی شۆرشی فەرەنسی و تەنانەت بەشداری خۆشیان لە شۆرشەکەدا ئەوەندەی تر هێزی زیاتر بە شۆرشەکە بەخشی.

هەروەك فۆلتێرلە نووسینەکانی بە ناوی (کاندید)ئاماژەی زۆر گەورەو گرینگی تێدایە لەسەر باش بیرکردنەوەو هەڵدان و بەشداری نوخبەی رۆشنبیر لە دەسەڵات و بە دیهێنانی لێبوردەیی ئاینی . هەروەها فەیلەسوفی بەناوبانگ جان جاك ڕۆسۆ لە نوسینەکانی لەسەر شۆرشی فەرەنسی بە تایبەتی کە ئیشەکەی بە ناوی (ئازادی مرۆڤ و یەکسانی و دەسەڵاتی گەل) بە ڕوونی باسی کلتووری سیاسی و کۆمەڵایەتی ئەو کاتی کۆمەڵگای فەڕەنسی کردەوە لەسەدەی هەژدەهەم لە هەمان کات بانگەشەی گۆڕان بۆ رادیکاڵی سیاسی ودەوڵەتی کۆماری کردووە (عتیق، ٢٠١٢: ١٠٤).

هەموو ئەمانە دەرخەری ئەو ڕاستیەن کە بڵاو بوونەوەی ئەم بیرو باوەرە نوێیانەن هۆکاری سەرەکی شۆرشەکە بوون, هەموو ئەم هۆکارانە و چەمکە نوێیەکان و نوسینی پر بابەتی روناکبیران وای کرد شۆرشی فەرەنسی هەر لە سەرەتای دروستبونی ڕووبەڕووی چەندین هەوڵی دڕاندانە پێیەوە کە مەبەست لێی لە ناوبردن و دامرکاندنەوەی شۆرشەکە بوو, بەڵام بەهۆی بەهێزی ئیرادەی گەل و سەردانی شۆرشەکە, توانرا بە ماوەیەکی کەم سەرجەم ناوچەکان بگرێتەوە بە زیندانی باستیل بشکێنن و زیندانیان ئازاد بکەن و بانگەشەی مافی مرۆڤ بکەن و دواتر لە کۆتایی هەمان ساڵدا کۆنگرەی کۆمەڵەی گشتی شۆرش ببەستن و ڕێپێوانی ژنان بۆ کۆشکی ڤێرسای ڕێك بخەن و ڕێکخستنی دابەشکاری زەوی هەڵوەشێنەوە و داوای یەکسانی و ئازادی مافەکان بکەن و لە کۆتایشدا کۆتاییان بە سیستەمی پاشایەتی هێنا لە فەرەنسا سیستەمی کۆماریان دامەزراند لە فەرەنسا.

یەکێك لە گرینگترین داواکاریەکانی شۆرشگێران داواکردنی ئازادی مرۆڤ و یەکسانی, ماف بوون کە سەرجەم ئەو داواکاریانە خۆی لە ڕێکخستنی ئەرك و مافەکان دەبینێتەوە کە لەلایەن ڕوناکبیران و بۆ یەکەم جار وشەی (دەستور)دێتە ناو شانۆی سیاسیەوە کە ئەوان بە بنەمای یاساکان ناویان بردووە

ڕوناکبیرانی ئەوسای فەرەنسا پێیان وابوو چەمکی دەستوور وەك بنەماوکۆکەرەوەی یاساکانە بۆ کۆمڵگاو بەدیهێنەری ئازادیەکان ناویان دەبرد, ئەمە وای کرد بۆ یەکەم جار لە مێژووی نوێ و هاوچەرخ دا دەستورێك لە دایك بێت لە فەرەنسا لە ژێر فشاری ڕوناکبیران و بیرمەندان کە تا ئێستاش وەك بنەمای یاساو دەستووری وڵاتان دادونرێت و سەیر دەکرێت.

بەندە گرینگەکان ئەم دەستورەو گواستنەوەی بۆ وڵاتانی تر

دەستوور بە بەهێزترین بەڵگەنامەی فەرمی دادەنرێت کە چەندین بنەماو یاسا لە خۆدەگرێت و بە بنچینەی سەرجەم یاساکان دادەنرێت لە هەر وڵاتێکدا مەبەست لێی و ڕێکخستنی ماف و کار و بنەما مرۆڤایەتیەکانە لە هەر کۆمەڵگایەك,بۆیە سەختە بێ بوونی دەستوور بتوانرێ بنەما یاساییەکان وەك خۆی جێ بە جێ بکرێت, ئەم تێروانینەی بیرمەنداو یاسا ناسانەی ئەوسای فەرەنسا وای کرد دوای شۆرش لە ساڵی ١٧٩١ یەکەم دەستوور لە مێژووی نوێ و هاوچەرخدا بنوسرێتەوە و جێ بە جێ بکرێت, ئەم دەستورە ئەگەرچی تەواوی داواکاری گەل بنەمای شۆرش تیایدا نەچەسپا بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا بەشێکی زۆری داخوازی گەلی تێدا بەرجەستە کراو دوای ئەوەی لەلایەن کۆمەڵەی دامەزراندنەوە دەنگی لەسەردرا چوە بواری جێ بە جێ کردنەوە لە گرینگترین بنەماکانی ئەم دەستورە بریتی بوو لە (وڵاتی فەڕەنسا دەوڵەتێکی پاشایی پشتاو پشتە) کە ئەو بەندە لە ئاست داخوازی خەڵکدا نەبوو،بەڵام بۆ یەکەم جار بوو دەسەڵاتەکانی جێ بە جێ کردن و یاسا دانان و دادوەری لە یەکتر جیاکرانەوە, لە بەشی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکاندا بە تەواوەتی دیارە (نوار، نەعنەعی، ٢٠٠٩: ٥٥،٥٦).

لەم دەستورەدا دەسەڵاتی یەکەم کە دەسەڵاتی یاسادانان بوو بریتی بوو لە ئەنجومەنێك کە گەل دوو ساڵ جارێك هەڵدەبژێرێت و ئەو کەسە مافی دەنگدانی و خۆ کاندید کردنی هەیە کە باج بە ڕاستەوخۆ بدات. بەڵام دەسەڵاتی جێ بە جێ کردن پێك دەهات لە پاشا و وەزیرەکان کە لەلایەن پاشاو بە رەزامەندی ئەنجومەن هەڵدەبژێران و ئەرکیان جێ بە جێ کردنی بڕیارەکانی ئەنجومەنی یاسا دانان بوو.

هەروەها لە دەستور ئەنجوومەنی یاسادانان لە کاتی جێ بە جێنەکردنی ئەرکەکاندا بۆیان هەبوو متمانە لە حکومەت و وەزیرەکان بسێننەوە کە دانرابوون, وەك فەڕەنسا بە پێی ئەم دەستورە دابەشکرابوو لەسەر (٨٣) یەکەی کارگێری هەریەکەکەی کارگێری بەرێوەبەرو فەرمانبەری لە ناوچەکەی بۆ دادەنرا بەهەڵبژاردن بە مەبەستی ئاسانکاری لە ئیش و کارەکاندا.

ئەم دەستورە زۆربەرroونی ئازادی مرۆڤ و یەکسانی لە کارو ئازادی و بیرو باوەری ئاینی تێدا چەسپێنرا بوو,کە مرۆڤ ئازادەو بنەمای سەرەکیە بۆ هەڵبژاردنی بیرو باوەرەکان.

بەڵام بەهۆی ئەوەی ئەم دەستورە وەڵامدانەوەی تەواوەتی کۆمەڵگای فەڕەنسی نەبوو هەر زوو هەڵپەسێردرا بەهۆی ئەوەی جیاوازی کردبوو لە نێوان دەوڵەمەندان و هەژاران لە خاوەنداریەتی زەوی و پێدانی باج و خۆ کاندیدکردن بۆ نوێنەرایەتیەکان, ئەمەش واتای ئەوەبو کە ئەم دەستورە لە خزمەت چینی بورجوازی دابوو نەوەك چینی گشتی و هەژاران, ئەمە جگە لەوەی سیستەمی پاشایەتی هەروەك سیستەمی دەسەڵاتداری مابۆوەو تەنانەت لە جیاکاری دەسەڵاتەکانیش پاشاکۆمەڵێك دەسەڵاتی مابۆوەو, لە دوای هەڵپەساردنی ئەم دەستورە پاشا هەوڵیدا ڕابکات بەڵام ڕێگەی لێ گیراو دواتر کۆتایی بە ژیانی خۆی و خێزانی هێنا لە دوای ئەمە سەردەمێکی نوێ لە دەسەڵات و یاسادانان لە فەڕەنسا دێتە ئاراوە, ئەمەش خۆی لە دانانی دەستورێکی نوێدا دەدەبینێتەوە وەك پێی دەوترێ دەستوری هاوچەرخ لە ساڵی ١٧٨٣, ئەم دەستورە کۆتایی بە دەسەڵاتی پاشایەتی هێناو فەڕەنسای کۆماری چەسپێنرا (بڕۆن، ٢٠٠٩: ٤١٨)، لە دەستوردا وە مافی کاندیدبوون و هەڵبژاردن بۆ سەرجەم تاکەکانە بێ جیاوازی و ئەنجومەن دەسەڵاتی جێ بە جێ کردنی هەڵدەبژێرێت و لە نێوان ئەندامەکانی و لەکاتی بریارە گرنگەکان دەگەرێتەوە بۆ رای گەل وەك ڕاگەیاندنی جەنگ و بنەماکانی جان جاك ڕۆسۆ لە مافی کارکردن بۆ سەرجەم تاکەکان و دەولەت یارمەتی هەژاران دەدات لە کاتی پێویستدا (Der, 1998, 140).

بەڵام لە ڕاستیدا ئەم دەستورە تەنیا لەسەر کاغەز مایەوەو کاری پێنەکرا بە بیانووە بوونی مەترسی دەرەکی لەسەر وڵات و ئەنجوومەنی ئاسایشی نیشتمانی فەرەنسا بەسەرکردایەتی (ڕۆبسبێر)سەردەمی تیرۆریان لە فەرەنسا جێ بە جێ کرد کە بە تاریکترین و ناخۆشترین سەردەم دادەنرێ لە مێژووی فەڕەنسا(Allez, 2001, 75).

ئەم دوو دەستورە بوونە بنەمای لە دایك بوونی دەستوری ساڵی ١٧٩٥ لە فەڕەنسا کە بە دایکی دەستوری وڵاتان دادەنرێت, بەشی زۆری داواکاری و بنەماکانی شۆرشی فەڕەنسی بەدیهێنا کە بریتی بوون لە ئازادی و یەکسانی مافی مرۆڤ, لە گرینگترین بەندەکانی ئەم دەستورە .(.(McPhee, 1987, 89

- فەڕەنسا وڵاتێکی کۆماریە.

- ئازادی و یەکسانی لە نێوان تاکەکان.

- مافی مرۆڤ لەسەروی هەموو شتێکەوە کە سەرەکیترین بنەماکانی شۆرشی فەڕەنسی دادەنرێت.

- ئازادی ئابووری,و بیرو باوەری سیاسی و ئاینی.

- مافی کاندید بوون و دەنگ دان. .(Richards, 2016,32), (Kropotkin, 1967, 298)

- پەرلەمان لە دوو ئەنجوومەن پێك دێت.

یەکەمیان ئەنجومەنی (٥٠٠) کەسی کە نابێت ئەندامەکانی تەمەنیان لە (٣٠) ساڵ کەمتر بێت.

دووەمیان: ئەنجومەنی پیران نابێت تەمەنی ئەندامەکانیان لە (٤٠) ساڵ کەمتر بێت.

دەسەڵاتی جێ بە جێ کردن لەو کەسانە پێك دێت کە لەلایەن ئەجوومەنی (٥٠٠) کەسی هەڵدوبژێردرێت و دواتر لەلایەن ئەنجوومەنی پیرانەوە پەسەند دەکرێت لە (٥٠) کەس پێك دێت و مافی هەڵبژاردنی وەزیرو بەرێوەبەری یەکە کارگێریەکانیان هەیە و پارێزەری ئاسایشی ناوەخۆو دەرەوە دەبن و یاساکان جێ بە جێ دەکەن هەموو ئەم بنەما یاسایانەو دەستوریانە تا ئێستاش کاری لە سەردەکرێت و وڵاتان بە شوێن جێ بە جێ کردنیان دان و دەیکەنە بنەمای چەسپاندنی دەستورەکانیان.(Lahbib,2005, 104),(STEPI, 1955, 68)

دوای چەسپاندنی دەستوری فەڕەنسا لە ساڵی ١٧٩٥ ئەم دەستورەو بنەماکانی لە یەکسانی ماف و ئازادیەکان و مافی تاك بە زووی گواسترایەوە بۆ بەشێکی زۆری وڵاتانی ئەوروپا و هەر زوو هەوڵی گولستنەوەی بنەماکانی شۆرش و دەستورەکەیاندا لە گرینگترین ئەو وڵاتانەش هەر زوو کەوتە ژێر کاریگەری ئەم بنەمایانە (ئینگلترا)بوو کە لە ساڵی ١٨١٥ بۆ یەکەم جار (شەش یاسانەی) دانا کە بە بە یاسای (ئازادی) دەناسرێت و پەرلەمانیان بە شێوەیەك داڕشتووە کە هاوشێوەی ئەوە بێت کە لە دەستوری فەڕەنسیدا هاتووە دوای ئەو خەڵکی بروسیای ئەوکات داوای جێ بە جێ کردنی ئەو بەندانەیان لە وڵاتەکەیان دەکرد بە تایبەتی ئەڵمانەکان کە زۆر ستەمیان لێ دەکراو لە هەوڵی گواستنەوەی ئەو بنەمایانە بوون, بەڵام تا شۆرشەکانی ١٨٤٨ لە ئەوروپا نەتوانرا وەك پێویست ئەو بنەمایانە پەیرەوبکرێت, بەڵام لەگەڵ شۆرشەکانی ١٨٤٨ کە سەرجەم وڵاتانی ئەوروپایان گرتەوە ئەم بنەمایانە داخوازی سەرجەم دانیشتوانی ئەم وڵاتانە بەڵام بەشی زۆری دەسەڵاتدارانی ئەو وڵاتانە بەندەکانی تایبەت بە ئازادی ڕەهاو مافی تەواوەتیان تا ساڵانی دواتر نەخستە ناو دەستوری وڵاتەکانیان بە بیانووی ئەوەی ئەو بنەمایانە لە داهاتوودا دەبێتە هۆکاری سەرەکی بێ هێزبونیان و وەك چەکێك و دەتوانرێ لە دژی دەسەڵاتەکانیان بەکاردەهێنرێت (عتیق، ٢٠١٢: ١٠٨،١٠٧).

بنەماو چەمکە سەرەکییەکانی و بنەڕەتیەکانی دەستوری هاوچەرخی فەڕەنسی و کاریگەری لەسەر نوسینەوەی دەستوری هەرێمی کوردستان, بە تایبەتی لە پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان و ئازادی بیروڕاو پرسی مافی مرۆڤ و سەربەخۆی دادگاکان و یەکسانی تاکەکان و نەبوونی جیاکاری بەهۆی نەتەوەو ئاین و ڕەنگ و بنەچە و...... .

لە ڕاستیدا دەستوری فەڕەنسی زادەی شۆرشی فەڕەنسی بوو کە بنەماکانی ئەم شۆرشە بریتی بوو لە جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان و سەروەری یاساو وەستانەوە دژی ڕەگەز پەرستی بەسەرجەم جۆرەکانیەوە, هەر لەبەر ئەمەش دوای چەسپاندنی ئەم بنەمایانە دوبینین ئەم چەمکانە بوونە بنەمای زۆربەی دەستورە دیموکراتیەکانی وڵاتان کە دواتر ئەم چەمك و بنەمایانە بوونە پایەکانی پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان کە لە ساڵی (٢٠٠٩) تەواو کراو دوای پەسەندکردنی لە ٢٤_٦_٢٠٠٩ لەلایەن پەرلەمانەوە وەك یەکەم پرۆژە دەستوری هەرێم ناسێنرا.

کە لە ماددەی (٣) ئەم پرۆژەیەدا سوود لە ماددەی (٣) لە دەستوری فەڕەنسی وەرگیراوە کە ((گەل سەرچاوەی دەسەڵاتە)) ئەمە بنەمای سەرەکی شۆرشی فەڕەنسی و خودی دەستوری فەڕەنسیشە. ئەمە واتای ئەوەیە کە گەل سەرچاوەی بڕیاری سیاسی و ئاراستەکردنی سیاسەتی وڵات و بڕیاردان لەسەر چارەنووسی سیاسی وڵات (پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٤/٦/٢٠٠٩ پەسەند کراوە لەلایەن پەرلەمانەوە، ٥) ، .(Constitution française,1795, 3)

دەرگای (١٧) لە دەستوری فەڕەنسی سەرجەم بەندەکانی لە پڕۆژەی دەستوری هەرێمی کوردستان لە ماددەی (١٩) چەسپێنراوە کە پەیوەندی بە ئازادی و یەکسانی و مافی مرۆڤ هەیە کە وەك لە دەستوری فەڕەنسی نوسراوە ((مافەکانی مرۆڤ و هاوڵاتی)) دەرچووە لە ٢٦_٨_١٧٩٥. (پڕۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٤/٦/٢٠٠٩ پەسەند کراوە لەلایەن پەرلەمانەوە، ١٢،١٣) ،). .(Constitution française,1795, 18

نوسینی ئەم بەراوارە لە نوسینی دەستوری فەڕەنسی هۆی دان نانە بە بنەماکانی شۆرشی فەڕەنسی و ئەو چەمك و مافە سەرەکیانەی کە ئەم شۆرشە بە گەلی فەڕەنسی و جیهانی بەخشی بۆیە تا ئێستاش کاریگەریەکەی بە ڕوونی بە دەستوری فەڕەنسی ە بەشی زۆری وڵاتان دەبینرێ و بە دایکی دەستوری هاوچەرخ ناوی دەبەن.

هەروەها دەرگی(١٨) لە دەستوری فەڕەنسی بە هەمان شێوە لە ماددەی (١٨) لە پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان بە تەواوەتی چەسپێنراوە تایبەت بە جیاکردنەوەی دەسەڵاتی یاسادانان و دادوەری جێ بە جێ کردن کە ئەمەش بنەمای سەرەکی شۆرشە فەڕەنسی بوو. (پڕۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٤/٦/٢٠٠٩ پەسەند کراوە لەلایەن پەرلەمانەوە، ١٢) ،). Constitution .(française,1795, 25

هەروەها دەرگای (١١) لە دەستوری فەڕەنسی لەماددەی (٢٣) پرۆژە یاسایی هەرێمی کوردستان دیاریکراوە کە باس لە ((مافە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکان)) دەکات(پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان-عێراق، ٢٤/٦/٢٠٠٩ پەسەند کراوە لەلایەن پەرلەمانەوە، (٢١)،). Constitution .(française,1795, 47

ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەم دەستورە کاریگەری زۆری هەبە بەسەر دەستووری وڵاتان بە گشتی و هەرێمی کوردستان بە تایبەتی بەڵام لە بابەتی بەستنی پەیماننامەی نێودەوڵەتی جیاوازی گەورە لە نێوان ئەم دوو دەستورە هەیە ئەمەش بەهۆی ئەوەی هەرێمی کوردستان لە چوار چێوەی وڵاتی عێراقە.

ئەگەرچی لە چەندین برگەی تریش سود لەم دەستوری فەڕەنسي وەرگیراەی بەڵام بەهۆی تایبەتمەندی هەرێمی کوردستانەو چەندین جیاوازی بنەڕەتیش هەیە لە نێوان دەستوری فەڕەنسی پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان هەر لە سیستەمی وڵات و ئەنجومەنی دەستوری و سزادانەکان بەڵام لەگەڵ ئەمانەشدا دەتوانین بڵێن دەکرێ لە دەستوری داهاتووی هەرێمدا وردتر خوێندنەوە بۆ دەستوری فەڕەنسی بکرێت و سود لە ئەنجوومەنی دەستوری و یاساکانی تایبەت بە سزادان و مافە تاکە کەسیەکان ببینرێت تا کۆمەڵگەیەکی مەدەنی و یاسایی بنیاد بنێین و هەموو تاکێك و هاونیشتمانیەك بە شکۆمەندی لەم نیشتمانەدا بژیت.

لیستی سەرچاوەکان

سەرچاوەکان بەزمانی کوردی

- پ.د. جڤری برۆن: پوختەی مێژووی ئەوروپا، و. نهاد جلال، ناوەندی ڕۆشنبیر، سلێمانی، ٢٠٠٩.

- د. عبدالعزیز سلیمان نوار، د. عبدالمجید نەعنەعی: مێژووی هاوچەرخی ئەوروپا لە شۆڕشی فەڕەنسییەوە تا جەنگی دووەمی جیهانی، و. خالد هەرکی، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٩.

- هـ.ا.ل. فیشەر: مێژووی نوێی ئەوروپا ١٧٨٩-١٩٥٠، و. شوکر سلێمان، سەروین ئەرجان، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، هەولێر، ٢٠٠٩.

سەرچاوەکان بەزمانی عەرەبی

- حسان عمران: الثورة الفرنسية الاولى ١٧٨٩-١٧٩٩، دار القاهرة، ٢٠١٦.

- عبدالحميد البطريق وعبدالعزيز النوار، تاريخ اوروبي الحديث من العصر النهضة الى اواخر القرن الثامنة عشر، دار الفكر العربي، القاهرة، 1997.

- عبدالفتاح حسن ابو عليا واسماعيل احمد ياخي، تاريخ اوروبا الحديث والمعاصر، الطبعة الثالثة، دار المريخ، الرياض، 2004.

- غوستاف لوبون: روح الثورات الثورة الفرنسية، م. عادل زعيتر، مؤسسة هنداوى، القاهرة، ٢٠١٢.

- فاروق عثمان اباظة، دراسات في تاريخ اوروبا الحديث والمعاصر، دار المعرفة الجامعية، اسكندرية، 1998.

- لويس عوض: الثورة الفرنسية، دار الحياة، بيروت، طبعة الثالثة، ٢٠١٥.

- نورالدين حاطون، تاريخ عصر النهضة الاوروبية، دار الفكر، سوريا، 1985.

- وجيه عبدالصادق عتيق: تاريخ اوربا الحديث و المعاصر، دار الثقافة العربية، القاهرة، ٢٠١٢.

سەرچاوەکان بەزمانی ئینگلیزی

-Denis Richards: An Illustrated history of modern europe1789-1939, pt& c. ltd, 2016.

-Peter McPhee: The French Revolution 1789–1799, OXFORD, 1987.

-Pëtr Kropotkin: The Great French Revolution 1789–1793, Paris, 1967.

سەرچاوەکان بەزمانی فەرەنسی

-Allez: LA RÉVOLUTION FRANÇAISE, O.X AICEL, 2001.

-Cam Der: Les causes de la révolution de 1789, Paris, 1998.

-JAMES STEPI-IEN, K.G.B., LL.D: LECTURES ON THE HISTORY OF PRANCE, NEWYORK: HARPER & BROTHERS, PUBLISHERS, FRANKLIN SQUARE,1955.

-John Ray: La Révolution française de 1789 marque le début de quelle période historique, Louvre, 2001.

-M.Azizi Mohamed Lahbib: istoire de France L'Histoire de France de la Gaule à la cinquième République, INSTITUT SUPERIEUR DE L'EDUCATION, ET DE LA FORMATION CONTINUE, Département de Français, 2005.

* بەڵگەنامە فەرمیەکان

- پرۆژە دەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٤/٦/٢٠٠٩ پەسەند کراوە لەلایەن پەرلەمانەوە.

Constitution française,1795.